

Breukvlak in Nederland?

W. F. B. MELCHING en J. TALSMA

Het laatste decennium van de twintigste eeuw is aangebroken. Niet alleen de nieuwe eeuw, ook een nieuw tijdvak in de wereldgeschiedenis kondigt zich aan. Dat de wereld na het einde van de Koude Oorlog niet meer dezelfde zal zijn, lijkt een zekerheid. Dit is een van de weinige 'zekerheden' in een tijd waarin hoop en vrees, optimisme en pessimisme elkaar voortdurend afwisselen. Het is niet verwonderlijk dat dezer dagen regelmatig teruggeblikt wordt naar het *fin-de-siècle*. Deze aanduiding voor het einde van de negentiende eeuw verwijst immers naar een geheel van historische ontwikkelingen dat, althans op het eerste gezicht, een aantal treffende overeenkomsten vertoont met de hedendaagse geschiedenis.

Vakhistorici hebben de actualiteit niet nodig als legitimatie voor hun belangstelling voor welke historische periode dan ook. Toch tonen ook zij regelmatig niet ongevoelig te zijn voor de vraag naar aan de actualiteit gerelateerde historische beschouwingen, zeker wanneer zij in georganiseerd verband optreden. Een voorbeeld hiervan is, dat in 1990 nagenoeg gelijktijdig, maar onafhankelijk van elkaar een tweetal symposia werd georganiseerd waarin ongeveer dezelfde vraagstelling centraal stond. Voor het Nederlands Historisch Genootschap werd op 19 oktober 1990 een aantal voordrachten gehouden onder de gemeenschappelijke noemer 'Het *fin-de-siècle* in Nederland'. Kort daarna, op 7 december 1990, bogen zich enkele andere sprekers over de vraag of Nederland zijn eigen 'Breukvlak' gekend heeft¹. Een keuze uit de tijdens beide symposia gehouden voordrachten is in dit themanummer van de *Bijdragen* bijeengebracht.

De begrippen *fin-de-siècle* en breukvlak zijn beide geen neutrale chronologische aanduidingen. Van de twee lijkt het bereik van de term *fin-de-siècle* wat smaller. Reeds in de jaren waarop de uitdrukking betrekking heeft, werd zij gebruikt in samenhang met de veronderstelde decadentie van dat tijdvak. Dit opmerkelijke blijk van historisch besef is ook door Romein gesignaleerd. Hij leidde daaruit reeds af, 'dat er destijds bijzondere redenen waren die tot opmaken van het bestek noopten'². Het *Breukvlak* is echter niet een boek dat slechts over decadentie gaat. In zijn beschrijving van het alomvattende transformatieproces dat zich op het breukvlak van beide eeuwen afspeelde, bracht de schrijver het verval en de ondergang van 'het oude' steeds onmiddellijk in — een volgens hem dialectisch — verband met de opkomst van 'het nieuwe'. Maar niet alleen qua emotionele kleur is het bereik van het concept *fin-de-siècle* beperkter. Behalve als een toepassing van zijn theoretische opvattingen over

1 Dit symposium werd georganiseerd door de vakgroep Nieuwe en theoretische geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met het AIO-netwerk Geschiedenis van kunst en cultuur. De titel van dit symposium werd uiteraard ontleend aan: J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (2 dln.; Leiden-Amsterdam, 1967).

2 Romein, *Breukvlak*, I, 36.

historische verandering, moest het *Breukvlak* dienen als een bewijs van de uitvoerbaarheid van de door Romein bepleite integrale geschiedschrijving. Alleen al om die reden komen in zijn boek onderwerpen aan de orde waaraan men niet in de eerste plaats zou denken bij de aanduiding *fin-de-siècle*. Bij die uitdrukking denkt men immers vooral aan het terrein van kunsten en wetenschappen, eventueel ook aan politiek en journalistiek als arena's van intellectuelen, kortom vooral aan het domein van de cultuurgeschiedenis. Aangezien alle hier gebundelde artikelen zich bewegen op het terrein van de cultuurgeschiedenis, is het terecht dat dit themanummer is aangekondigd onder de titel '*Fin-de-siècle* in Nederland'. Hoewel niet alle artikelen geschreven zijn vanuit een zelfde probleemstelling, komt de vraag of ook Nederland een *fin-de-siècle* gekend heeft in alle bijdragen aan de orde.

Een adequate beantwoording van de vraag of de Nederlandse geschiedenis rond 1900 zich in het breukvlak-concept van Romein laat passen, zou een systematische behandeling vergen van een veel breder spectrum aan onderwerpen dan hier geboden kan worden. Toch staan wij in deze inleidende beschouwing nog even stil bij het werk van Romein. Aan de sprekers van het op 7 december 1990 gehouden symposium was uitdrukkelijk gevraagd in te gaan op de vraag of Romeins breukvlak-concept voor het door hen behandelde terrein mogelijk tot interessante interpretaties leidde. De bijdragen aan dit themanummer die een schriftelijke neerslag zijn van tijdens dit breukvlak-symposium gehouden voordrachten, geven er blijk van dat de auteurs dit geen gemakkelijke opgave hebben gevonden. De oorzaak hiervan moet vermoedelijk vooral gezocht worden in de aard van Romeins *opus magnum*.

Op het breukvlak van twee eeuwen, postuum verschenen in 1967, is een merkwaardig boek. In twee kloeke delen, met in totaal 42 hoofdstukken verdeeld over maar liefst 900 pagina's, schetst Romein een panorama van een cruciale periode in de wereldgeschiedenis. De periode 1890-1914, met de eeuwwende als scharnierpunt, zou volgens de schrijver een versnelde omslag te zien hebben gegeven van een zelfverzekerde, stabiele en bovenal burgerlijke wereld naar één vol onzekerheid en strijd. Naar een wereld ook die gekenmerkt werd door de opkomst van nieuwe krachten: het socialisme en de ontwakende buiten-Europese wereld. In dit tijdvak kondigde 'het herfstij der Europese hegemonie' zich aan³. Romein, die zich altijd is blijven afvragen wat zijn leermeester Huizinga van zijn werk gevonden zou hebben, heeft deze beeldspraak ongetwijfeld niet bij toeval gekozen. Het *Breukvlak*, met in de titel zijn eigen variant op het tot staande uitdrukking geworden 'herfstij', zou een waardige plaats moeten krijgen naast, zo niet vlak boven dat andere opmerkelijke produkt van de Nederlandse historiografie: Huizinga's *Herfstij der middeleeuwen*. Tragisch is het dan ook dat een derde deel van het *Breukvlak*, door de schrijver bedoeld als theoretische bekroning, door het vroegtijdig overlijden van Romein ongeschreven is gebleven. Juist dit theoretische deel had zijn gigantische inspanning haar rechtvaardiging en meerwaarde kunnen geven. Romein had met dit boek immers een driedelig doel. Uiteraard ging het

3 *Ibidem*, 35.

hem erom de lezer inzicht te geven in de historische ontwikkelingen die zich op de grens van de negentiende en de twintigste eeuw afspeelden. Maar, zoals hierboven al is opgemerkt, moest het boek zeker ook een proeve worden van de integrale geschiedschrijving, zoals die hem in de strijd tegen de vergruizende specialisatie voor ogen stond. Tenslotte moest het theoretische deel een fundamentele stap betekenen in de vestiging en uitbouw van Romeins andere troetelkind: de theoretische geschiedenis. Dat het *Breukvlak* veel kritiek kreeg hoeft niet te verbazen: de praktische en theoretische pretenties, het interdisciplinaire karakter van de opzet en de destijds weinig orthodoxe nadruk op niet-politieke onderwerpen gaven de critici een ruim schootveld⁴. Zo werd bijvoorbeeld het keurslijf van de door Romein scherp in de tijd afgegrensde omslagperiode gekritiseerd. Ook de door de schrijver veronachtzaamde tempoverschillen tussen de veranderingen op de diverse door hem behandelde terreinen, moesten het in de kritiek ontgelden. Het boek liet zich bovendien niet makkelijk lezen. Ondanks, of wellicht juist door zijn grote belezenheid wist Romein de lezer niet steeds te boeien. Sommige hoofdstukken maakten op de critici een oppervlakkige indruk. Naar aanleiding van de toezending van een overdrukje van een artikel van Romein, schreef Huizinga in een vriendelijk briefje aan zijn leerling:

Gij zet uw stelling stevig en helder uiteen, maar het is een stoute, voor veel bestrijding en discussie vatbaar. Mij lijkt het gevaarlijke punt in uw betoog, dat men zich zulk een samenhang niet goed anders dan uit een zeer rationalistische gedachtingang schijnt te kunnen voorstellen. En dat de kwestie herleid wordt tot al te eenvoudige vormen⁵.

In woorden als deze zou men veel van de kritiek op het *Breukvlak* kunnen samenvatten.

Al is er op het boek veel kritiek mogelijk, toch blijft het *Breukvlak* een monumentaal werk. In een recensie van de Engelse vertaling wordt het geroemd vanwege zijn 'breadth of vision, innovative perspectives, clear style, encyclopedic knowledge and above all intellectual exhilaration'⁶. Dit lijkt ons een juiste observatie. In de inhoudsopgave vinden we, naast meer traditionele onderwerpen, veel thema's die in de jaren na 1967 een prominente plaats gekregen hebben in de onderzoekagenda's van veel historici. Het boek van Romein, hoezeer ook zijn tijd vooruit in de aandacht voor onderwerpen als vrouwenemancipatie, sexualiteit, opvoeding en niet te vergeten de kleine geloven van de honderd en één profeten, lijkt echter opmerkelijk weinig invloed gehad te hebben op het werk van jongere historici die sinds het eind van de jaren zestig zo actief zijn geworden op deze terreinen.

Dat het *Breukvlak* buiten het Nederlandse taalgebied niet veel historici beïnvloed heeft, mag niet verwonderlijk heten, gezien het relatief late tijdstip en de vermoedelijk

4 Zie onder andere: H. W. von der Dunk.'Opus posthumus van Jan Romein', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXI (1968) 465-478.

5 J. Huizinga, *Briefwisseling*, II, 1925-1933 (Utrecht-Antwerpen, 1990)164; brief nr. 721 d. d. 15-8-1927.

6 L. L. Farrar, 'recensie van J. Romein, *On the watershed of two era's*', *Journal of Modern History*, LI (1979) 790-793, aldaar 790.

nogal beperkte verspreiding van de Engelse vertaling. Dat ook de meeste Nederlandse historici, van wie velen het boek wel gelezen hebben, zich ogenschijnlijk zo weinig aan de inhoud ervan gelegen hebben laten liggen, is opmerkelijker. Een elegant geformuleerde, deels zeer persoonlijke verklaring daarvoor vindt de lezer in de bijdrage van Kossmann aan het breukvlak-symposium. 'In Nederland vonden', zegt Kossmann onder meer, 'decadentie en *fin-de-siècle*-pessimisme weinig navolging'. De andere artikelen die in dit themanummer zijn opgenomen, geven, elk voor het deelterrein dat erin bestreken wordt, deze uitspraak meer relief⁷.

Hiermee zijn wij terug bij de hierboven geformuleerde vraag of ook Nederland een *fin-de-siècle* gekend heeft. De hier bijeengebrachte studies suggereren, dat deze vraag vooralsnog slechts in ontkennende zin beantwoord kan worden. Liever dan hierin een zoveelste bewijs te zien van de al te vaak beklemtoonde uniciteit van de Nederlandse geschiedenis, zien wij hierin een aansporing om bij beoefening van de Europese cultuurgeschiedenis de verscheidenheid de plaats te geven die haar daarin toekomt.

7 In verband met het bijzondere karakter is bij de in dit themanummer afgedrukte tekst van Kossmann de voordracht-vorm gehandhaafd. De andere voordrachten zijn door de auteurs tot geannoteerde artikelen omgewerkt.

Fin-de-siècle. Challenge and response

GEORGE L. MOSSE

I

There is a famous passage in Oscar Wilde's *Picture of Dorian Gray* where at a party Lord Henry murmurs 'fin-de-siècle' and his hostess replies 'fin du monde', at which point Dorian himself adds 'I wish it were fin du globe, life is a great disappointment'¹. What Oscar Wilde wrote in the 1890's was echoed a little later in Germany by the young George Heym, one of the founders of expressionism: everything is so boring, so boring, he wrote in his diary, if only something would happen, the erection of barricades or a war². This kind of weariness of life and boredom was an expression of disgust with the commonness of the middle class world. As Baudelaire put it much earlier: 'I hate society so much that it really bores me'³. But out of this boredom and disgust came a challenge to established society, one to which this society responded. It is this challenge as well as society's response that made the turn of the century distinctive and not, as is usually assumed, the challenge alone.

Let us deal with the challenge before we analyze the response. Jan Romein and Stuart Hughes agree in its emphasis upon emotion rather than reason, the 'rediscovery of the unconscious', a withdrawal into a kind of individualism in face of the hypocritical, artificial and positivistic world⁴. We can all think of startling examples of such attitudes at the turn of the century, from the European youth movements, the expressionists, the wave of spiritualism, to the thought of Bergson and Max Weber. But much more was involved than the ideas of influential philosophers or sociologists: a new way of life was put forward at times chaotically and disorganized, as a challenge to the dominant consensus of the times.

This challenge to established society did not remain theory. It took concrete visible forms in the youth movements but also in what was called the decadence so opposed to youthful ideals of regeneration. Both were pushing at the borders of what was considered socially and morally acceptable, seeking to abolish or extend them. Why this push was just then considered so seriously, indeed undertaken at all, seems closely linked to threats to bourgeois complacency which strained the existing consensus: above all, the new speed of time, which Jan Romein addressed so well, besides other challenges such as the labour, socialist and anarchist movements. To be sure, we have

1 Oscar Wilde, *The picture of Dorian Gray* in: *The collected works of Oscar Wilde* (New York, Greystone Press, s. a.) 216.

2 George Heym, *Dichtungen und Schriften*, III, *Tagebücher, Träume, Briefe*, K. L. Schneider, ed. (Hamburg, Munich, 1960) 138, 139.

3 E. Moers, *The Dandy* (New York, 1978) 275.

4 J. Romein, *The watershed of two eras* (Middletown, Conn., 1978) 651 ; S. Hughes, *Consciousness and society* (New York, 1958) chapter 4.